

Monostori Judit

KONFERENCIAISMERTETŐ A TÁRSADALMI KIREKESZTÉSRŐL

Központi Statisztikai Hivatal
H-1024 Budapest, Keleti Károly u. 5–7.; e-mail: judit.monostori@office.ksh.hu

A Magyar Statisztikai Társaság Társadalomstatisztikai szakosztálya 2003 december 1–2-án konferenciát szervezett *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés* címmel, amely a *Társadalmi egyenlőtlenségek és a kirekesztődés* program keretében került megrendezésre.

A konferencia célja az volt, hogy bemutassa a kormányzat szegénység és társadalmi kirekesztődés elleni politikájának főbb elemeit. Másrészt azt a statisztikai programot, amely a szegénység és a társadalmi kirekesztődés által veszélyeztetett és érintett társadalmi csoportok jellemzőiről, életkörülményeiről kíván képet adni. A két napos tanácskozást Vukovich Gabriella a KSH elnökhelyettese nyitotta meg.

A konferencián a szegénységnek és a társadalmi kirekesztődésnek sokféle értelmezésével találkozhattunk. Több kutatás a társadalmi egyenlőtlenségek egy-egy dimenziója mentén mutatta be az elszegényedést, a kirekesztődés folyamatát, míg mások több dimenziós megközelítéseket alkalmaztak. Néhányan a szegénység és a társadalmi kirekesztődés fogalmát szinonimaként használták, mások a társadalmi kirekesztődést több dimenzió mentén megjelenő szegénységnek tekintették, és voltak olyan kutatók is, akik éppen azt hangsúlyozták, hogy a szegénység és a társadalmi kirekesztődés nem feltétlenül jár együtt. A kutatások egy része éles határvonalat vont szegények és nem szegények, kirekesztettek és nem kirekesztettek között, míg mások éppen a határvonalak elmosódottságára hívták fel a figyelmet.

Mindezek jól tükrözik azt a P. Littlewood és S. Herkommer (1999) által is megfogalmazott tételt, hogy a szegénységet, de különösen a társadalmi kirekesztődést, nagyon sokféle értelemben használják a kutatók. És a fogalmakat illetően nincsen szakmai konszenzus.

A konferencia első előadását Oross Jolán az ESZCSM Szociális Stratégiai Önálló Osztályának vezetője tartotta, a *Társadalmi kirekesztettség elleni küzdelem* címmel. Előadásában kiemelte hogy az EU társadalmi kirekesztődés elleni stratégiájának fő elemei a foglalkoztatottság lehetővé tétele, a forrásokhoz, jogokhoz, javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférés biztosítása mindenki számára. Többek között ezeket figyelembe véve készült el 2003 végén a *Társadalmi befogadásról szóló közös memorandum*, amely tartalmazza a szegénység és a társadalmi kirekesztődés területén jelentkező alapvető kihívásokat és feladatokat, és amely megalapozza az ún. nemzeti cselekvési tervet. A *Memorandum* a hazai kihívások sorában olyan területeket emel ki, mint például a foglalkoztatási ráta növelése, a rugalmas és atipikus foglalkoztatási formák erősítése, a munkaerő-piaci igényeket jobban kielégítő oktatás fejlesztése, az egészségügyi és a szociális ellátórendszer fejlesztése, a megfelelő lakhatáshoz való hozzáférés biztosítása.

A konferencia második előadása bemutatta annak az integrált statisztikai rendszernek a kereteit, amely azokról a területekről kíván adatokat szolgáltatni, ahol a kormányzatnak, az állami döntéshozatalnak társadalmpolitikai programja van a kirekesztődés elleni küzdelem jegyében. Az előadó ismertette a 2005-ben induló EU-SILC (*Statistics on Income and Living Conditions*) programot, amelynek célja a jövedelemegyenlőtlenségek, az életkörülményeket meghatározó erőforrások, valamint magukban az életkörülményekben megjelenő egyenlőtlenségek vizsgálata. Az új felvételsorozat hazánkban *Változó életkörülmények adatfelvétel* címmel kerül bevezetésre. Monostori Judit ismertette az eddigi munkálatokat, amely kiterjedt a KSH eddigi adatgyűjtéseiből származó adatok másodelemzésére, a területre vonatkozó társadalmi jelzőszámok kidolgozására, új adatgyűjtési programok (ezek között az EU-SILC) kidolgozására és módszertani munkákra. Bemutatta a társadalmi jelzőszámok rendszerét, amely a szegénység területén kiterjed a jövedelmi pozícióra, a fogyasztásra, a lakásra és a lakókörülményekre, valamint a halmozott szegénységre. A társadalmi kirekesztődés területén pedig a munkaerő-piaci helyzetre, az iskolában és az iskolarendszeren kívül megszerzett tudásra, a szociális ellátórendszerhez való hozzáférésre, az intézményekből, szolgáltatásokból való kirekesztődésre, a térbeli kirekesztődésre és a társas kötelekekből való kiszakadásra. A KSH-ban kidolgozott adatgyűjtési rendszer mindezen területeket magában foglalva kiterjed, az EU-SILC mellett az ún. *Nemzeti Programra* (Életkörülmények–társas kapcsolatok adatfelvétel) és a célzott felvételekre, amely olyan társadalmi csoportok vizsgálatát tűzi ki célként, mint például a romák. Míg az előbbi célja, hogy a társadalmi kirekesztődést minél több dimenzió mentén vizsgálja, addig a célzott felvételek egy-egy kirekesztődés által veszélyeztetett társadalmi csoport vizsgálatára irányulnak.

Az első nap további előadásainak egy jelentős része az életciklus különböző szakaszaihoz kapcsolódóan elemezte a szegénység és a társadalmi kirekesztődés jelenségét. Darvas Ágnes *Társadalmi kirekesztődés a gyermekkorban* címmel tartott előadást, amelynek A. Sen szegénység és társadalmi kirekesztődés értelmezése adta meg a keretet. Tausz Katalinnal folytatott kutatásuk kiindulópontja az volt, hogy a gyermekszegénység a felnőttek vagy a háztartások szegénységétől eltérő tartalmakat is rejt, hiszen a gyermeki szükségletek is sok tekintetben mások, mint a felnőttek szükségletei. Továbbá, hogy a többszörösen hátrányos helyzet hatással van a gyermekek pszicho-szociális fejlődésére. Ez pedig a szegénység újratermelődéséhez vezethet, ami növelheti a későbbi társadalmi kirekesztettség bekövetkeztének kockázatát. A pszicho-szociális fejlődést veszélyeztető tényezők sorában az előadó kiemelte a hátrányos szocio-demográfiai helyzetnek, a jövedelmi szegénységnek, az alapvető fizikai szükséglet kielégítéshez nélkülözhetetlen javak hiányának, a gyermekek életében releváns vagy esélyteremtő tevékenységek végzésétől való megfosztottságnak vagy annak korlátozottságának, az emberi kapcsolatok hiányának, és az értékrendszer, a szocializáció sajátosságainak szerepét. A kutatók mindezeket a dimenziókat vizsgálva végeztek 2003-ban egy kérdőíves felmérést egy 1000 főre kiterjedő mintán. A megkérdezettek 12–14 éves gyermekek, és szüleik voltak. Az előadás ismertette ennek a felmérésnek a főbb eredményeit.

A következő előadás *Szelekció és differenciálás* címmel, a társadalmi kirekesztődés jelenségét az oktatás területén vizsgálta. Lannert Judit előadásában az óvodától a középfokú oktatási szintig, valamint a felnőttképzésben követhettük végig mindazokat a

mechanizmusokat, amelyek az egyes intézményekbe való bekerülést megakadályozzák, illetve az idő előtti lemorzsolódást eredményezik. Az óvodai ellátásokkal kapcsolatosan az előadó kiemelte, hogy az ellátásokhoz gyakran éppen azok nem jutnak hozzá, akiknek pedagógiai értelemben a legnagyobb szükségük lenne rá. Például azok, akiknek a szülei munkanélküliek, és így otthon tudnak maradni a gyermekkel. Az alapfokú oktatásban megjelenő mechanizmusok közül az előadó kiemelte a cigány gyermekek szegregációját, amely speciális iskolákba való átirányításban, csökkentett értékű oktatásban, felmentésben vagy cigányosztályok szervezésében nyilvánul meg. Másrészt a gyengén tanulókról való lemondást, amely például felmentésben, magántanulónak nyilvánításban jelenik meg. Az előadó arra is rámutatott, hogy miközben a középfokú oktatásban minden képzési típusban jelentős a túlkínálat, addig a jelentkezők 9 százaléka első körben sehova sem jut be, pedig zömük a legkevésbé frekventált szakiskolába jelentkezett. Mindezeket a hátrányokat jelentősen mérsékelhetné a felnőttképzésben való részvétel. Ezzel kapcsolatban megállapítható, hogy bár folyamatosan növekszik az idősebb korosztályok részvétele az oktatásban, ugyanakkor a felnőttképzésben résztvevők aránya még elmarad az európai átlagtól. És a felnőttképzésben még mindig nagyobb eséllyel vesznek részt az iskolázottabb rétegek, mint a kevésbé iskolázottak. Milyen mechanizmusokra vezethetők vissza a kirekesztő mechanizmust fenntartó tényezők, teszi fel a kérdést az előadó. Ezek a hatékonysági problémák, a homogenizálási kényszer, az, hogy a pedagógusképzés nem eléggé praxisorientált, hogy nincsen standard módszere a pedagógiai munka értékelésének, és hogy a beavatkozási kísérleteket nem követi monitoring és hatáselemzés. Kitérés pontokat ezeknek a mechanizmusoknak a mérséklése, megszüntetése jelenthet.

Bukodi Erzsébet a *munkaerő-piaci kirekesztődés* folyamatával foglalkozott. Munkaerő-piaci szempontból három csoportot tekintett hátrányos helyzetűnek. Egyrészt a munkaerő-piacról tartósan távollevőket, másrészt a munkaerőpiac és az inaktivitás különböző formái között „ingázókat”, és végül a munkaerőpiac peremén lévőket. Ilyenek a bizonytalan állásúak, a rossz foglalkozási feltételek vagy a rossz munkakörülmények között dolgozók. A *Magyar Háztartáspanel* (1992–1997) és az 1999–2000-es *Életmód és Időmérleg* adatfelvételt felhasználó elemzés a munkaerő-piacról kikerülés, illetve a munkaerőpiacra való visszakerülés folyamataira, továbbá a lefelé és a felfelé irányuló foglalkozási mobilitásra koncentrált. Az eredmények sorában az előadó kiemelte, hogy a munkaerő-piaci tapasztalat hiánya, a korábbi munkanélküliségi esemény felerősíti az inaktívvá válás és a státuszvesztés kockázatát is. A képzettség szerepe az 1990-es években nem csökkent. A képzetlenek számára az elhelyezkedés, majd azt követően a munkaerőpiacon való megkapaszkodás egyre nehezebbé vált. A családi állapot önmagában nem tartozik a munkaerő-piaci mozgások legfontosabb magyarázó tényezői közé, de a partner munkaerő-piaci státuszával kombinálva már igen. Ez a hatás főleg a nőknél érvényesül. Az előadás kiemelte, hogy a gyermekgondozási szabadságról visszatérni igyekvő kisgyermekes anyák vannak a legnehezebb helyzetben. Ők azok, akik egyrészt nagyobb valószínűséggel kényszerülnek inaktív státuszba, másrészt, akik nagyobb eséllyel tapasztalnak meg státuszvesztést is.

A lakásszegénység témakörében megtartott előadás arra törekedett, hogy körülhatárolja azoknak a lakásoknak körét, amelyek alapvetően komfortossági és minőségi szempontból hátrányosnak tekinthetők az ott lakók számára. Székely Judit a

különböző lakástípusokat minősítve a *rossz lakásoknak* két csoportját különítette el. Egyrészt azokat a bérházakat, családi házakat és parasztházakat, amelyek nem komfortosak vagy rossz állapotú épületben vannak. Másrészt a magas panel épületben levő lakásokat. Ezek a teljes lakásállománynak közel negyedét teszik ki, és a helyi lakáspiacon a legolcsóbbak körébe tartoznak. Természetesen az ilyen lakásokban élők sokkal elégedetlenebbek lakókörülményeikkel, mint a társadalmi átlag. Különösen igaz ez a nagyobb városokban élők, és a fiatalabb generációk esetében.

A következő előadó Monostori Judit *az idősök jövedelmi helyzetét* vizsgálta az 1990-es években. Előadásában alapvetően arra koncentrált, hogy az elmúlt évtizedben hogyan alakult a jövedelmi szegénység kockázata a 60 éven felüliek körében, és hogyan változott e tekintetben az idősök strukturáltsága különböző demográfiai és szociológiai jellemzők mentén. Előadásában hangsúlyozta, hogy a *Tárki Magyar Háztartáspanel* (1992–1997) és a *Háztartási Monitor* 1998–2001 közötti időszakra vonatkozó felvételei alapján az idősök jövedelmi szegénységének kockázata 1998-ig folyamatosan csökkent, majd enyhén emelkedni kezdett. Az évtized során bekövetkezett relatív pozíció-javulás azonban sokkal inkább annak volt köszönhető, hogy az aktív korúak pozíciója romlott, mint sem az idősök életkörülményeinek abszolút mértékű javulásának. A jövedelmi szegénység kockázat csökkenése lényegében az idősök minden rétegét érintette, de legerőteljesebben éppen a legszegényebbek relatív életkörülményeit javította. A változások átstrukturálták a jövedelmi szegények összetételét az idősökben belül: lényegesen csökkent az egyedülállók aránya, jelentősen csökkent azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol nem él aktív családtag, azoknak az idősöknek az aránya, akiknek iskolai végzettsége a 8 általánost sem érte el, és nem változott a 70 éven felüliek szegényeken belüli aránya, miközben tudjuk, hogy a teljes népességen belüli arányuk folyamatosan növekedett az évtized során. A többváltozós elemzések arra mutattak rá, hogy a jövedelmi szegénység kockázata szempontjából a legjelentősebb hatása az iskolai végzettségnek van. Továbbá az aktív családtag mindvégig védelmet jelentett az elszegényedés ellen, de ennek a szerepe kisebb az évtized végén, mint az elején. Az egyedülélés ténye mindvégig növelte a szegénység kockázatát, de az évtized végén ez kisebb erejű magyarázó tényező. Az életkor más változóktól megtisztított hatása csak 1992-ben volt szignifikáns.

A konferencia következő előadását *Térbeli kirekesztődés. A térségek leszakadása* címmel Faluvégi Albert tartotta. Kiindulópontját azok a kutatások jelentették, amelyek azt igazolták, hogy a társadalmi és gazdasági hátrányok jelentős része térségi méretben jelenik meg, amelynek alapja, hogy a térség – mint sajátos adottsággal rendelkező összetevő – önmagában is képes az előnyös, illetve hátrányos helyzet generalására. Kérdés az, hogy ezeket az előnyöket, illetve hátrányokat milyen folyamatok hozzák létre, az életkörülmények egyes területein milyen mértékűek a térségi, településszintű különbségek, továbbá, hogy hogyan kapcsolódnak össze – egymást erősítve vagy gyengítve – a különböző hátránytényezők. Az előadó azokat a mérési módszereket mutatta be, amelyek 1985-től a hátrányos helyzetű települések és térségek lehatárolására használatosak voltak, továbbá ismertette ezeknek a lehatárolásoknak az eredményeit, azaz a hátrányos helyzetű települések, térségek elhelyezkedését. A lehatárolások során olyan tényezők kerültek figyelembe vételre, mint például a tartósan munkanélküliek aránya, a mezőgazdasági aktív keresők aránya, vagy az egy lakosra jutó személyi jövedelemadó-alap, a 60 éven felüli lakosság aránya, az új építésű laká-

sok aránya, a népesség átlagos iskolai végzettsége, a migrációs mutatók, az infrastrukturális mutatók. A 2003-as lehatárolások szerint a tartósan magas munkanélküliségű és elmaradott településeken a lakosságnak közel 13 százaléka élt, míg kistérségi szinten a mutató értéke közel 22%.

Az első nap utolsó előadását Skrabski Árpád tartotta *Az egészségi állapot és a társadalmi kirekesztődés kapcsolata* címmel. Az előadás kiindulópontja az a megállapítás volt, miszerint a magyarországi halandósági arányokban jelentős kistérségi, nemi és korcsoportos különbségek mutatkoznak, és ezek nem magyarázhatók pusztán az anyagi jólét különböző dimenzióinak eltéréseivel. Az 1983 és 2002 közötti *Hungarostudy* vizsgálatokra építve a kutatás többek között a társadalmi tőke különböző formáiban kereste a magyarázatokat. A társadalmi tőkét olyan változókkal mérték, mint a bizalom, a kölcsönösség, a civil szervezeti tagság. Emellett vizsgálták még a közösségi hatékonyság, a vallásgyakorlás, a versengő attitűd halálózási arányokban betöltött szerepét. Az eredmények igazolták a feltételezéseket. A társadalmi tőke és a fentebb felsorolt változók kapcsolatban álltak mindkét nem halandósági arányainak kistérségi különbségeivel.

A második napon műhelybeszélgetések zajlottak, amelyeknek célja alapvetően egy-egy módszertani probléma, mérési nehézség megvitatása, a szegénység és a társadalmi kirekesztődés lehetséges megközelítéseiről való beszélgetés.

Az első vitaindítót Grits Gergely tartotta *A szegénység nem monetáris (direkt) megközelítésének dilemmái* címmel. A felkért hozzászóló Spéder Zsolt volt. A vitaindító abból a townsendi definícióból indult ki, miszerint a szegénység egyik lehetséges megközelítése, hogy az egy objektív relatív depriváció. Eszerint valaki szegény, ha nem rendelkezik az adott társadalomban elterjedt, megszokott javakkal, életfeltételekkel, illetve az ezekhez szükséges forrásokkal, valamint a lehetőségekkel ahhoz, hogy a társadalmilag alapvetőnek tartott tevékenységekben részt vegyen. Ugyanakkor vita tárgya lehet, hogy milyen szükségleteket tekinthetünk alapvetőnek, hogyan operacionalizálhatjuk azokat; mi alapján tekinthetünk valamit elterjedtnek, általánosnak egy társadalomban; honnan, milyen határhoz képest tekinthetünk valamilyen szükségletet kielégítetlennek; hogyan kapcsolhatjuk össze a szegénység különböző dimenzióit? Spéder Zsolt hozzászólásában arra hívta fel a figyelmet, hogy mind a koncepcióalkotás, mind pedig az operacionalizálás során tudtában kell lenni, hogy az abszolút vagy a relatív közelítés mellett döntöttünk-e, és a két megközelítést nem szerencsés keverni. Mindegyik megközelítés mellett szólnak érvek, így a depriváltság mellett is, ám egy az időbeli változást középpontba helyező vizsgálatnál a koncepcionális elemeket konzekvensen végig kell vinni. A szegénység határ (határvonalak, töréspontok) kapcsán megjegyezte, minden szegénység határ „környékén” a népesség nagy aránya sűrűsödik, a népesség ott nem válik el szegényekre és nem szegényekre. A szegénység határ konzekvens meghúzása tehát a szegénység kiterjedtségének időbeli mérése szempontjából döntő.

Az ezt követő két előadás a jövedelem, és a jövedelmi szegénység mérési problémáival foglalkozott. Altorjai Szilvia és Havasi Éva *Mit mutatnak a jövedelmi szegénység mérőszámai a különböző adatfelvételekben* címmel arról tartott előadást, hogy a TÁRKI 2001-es *Monitor felvételében* és a KSH 2001-es *Háztartási költségvetési felvételében* milyen magyarázó faktorok határozzák meg a szegénység arculatát. Elemzésükben kétváltozós és többváltozós megközelítést alkalmazva állítottak fel, és

hasonlítottak össze modelleket, amelyek a szegénység meglétét magyarázhatják. A modellekben olyan változók szerepeltek, mint például a háztartásban élő keresők, gyermekek száma, a háztartásfő kora, legmagasabb iskolai végzettsége. Görgöy Rita pedig azt vizsgálta, hogy melyek a *transzferjövedelmek mérési lehetőségei a lakossági felvételekben*. Egyrészt annak a lehetőségnek a vizsgálatára koncentrált, hogy vajon lehetséges-e a transzferjövedelmek ún. funkcionális alapú megközelítése, és adatfelvétele. Másrészt azt vizsgálta meg, hogy mennyire vannak összhangban a lakossági felvételek adatai az ún. adminisztratív adatforrásokból származó információkkal. Mindkét előadás felkért hozzászólója Tóth István György volt, aki számos további kutatási lehetőség felvetésével gazdagította az eddigi munkákat. Az első előadással kapcsolatosan megjegyezte, hogy célszerű lenne tovább bővíteni a magyarázó változók körét, továbbá néhány más statisztikai mutató fontosságára, a minta megoszlások vizsgálatára hívta fel a figyelmet. Javasolta azt is, hogy a különböző adatfelvételekből származó adatokat egy adatállományba összerakva kerüljön sor statisztikai összevetésekre.

A konferencia utolsó vitaindítója a *lakás, a lakhatás* szegénységgel és társadalmi kirekesztődéssel összefüggő indikátorainak lehetséges körét próbálta meghatározni. Giczi Johanna előadásában az indikátorokat öt csoportba sorolta. Megkülönböztette a lakásminőségi, az épületminőségi mutatókat, a mobilitási potenciálmutatókat, a lakáspiaci kirekesztettség és az ún. veszélyeztetettség jelzőszámokat. A lakásminőségi mutatók sorában olyan tényezőket tekintett hátrányos helyzetnek, mint például a komfortosság hiánya, a sötét, vizes, penészes lakás vagy a zsúfoltság. Az épület minősége szempontjából a tatarozásra, tetőcserére szoruló épületek, az aladúcolt, süllyedő házak jelezték a lakáskörülmények alacsony szintjét. Az előadó azt is hátrányos helyzetnek tekintette, ha valaki szeretne elköltözni, de nem tudja eladni a lakását, pedig árulja azt. Ez fejezte ki a lakásban élők mobilitásának lehetetlenségét. A lakáspiaci kirekesztettség mutatóiként a szerző három tényezőt jelölt meg lehetséges kirekesztődési indikátorként. Ezek a pénzhiány, a hitelképesség hiánya és az információ hiány. A veszélyeztetettség mutatók azok az élethelyzeteket fejezték ki, amelyekben nagy a valószínűsége a lefelé történő lakás-mobilitásnak, vagy a hajléktalanságnak. A vitaindító után a témában ifj. Erdősi Sándor fejtette ki gondolatait. Kiemelte, hogy a lakhatás problémáinak vizsgálata, csak részben fogható meg a lakások és a lakásokban élők vizsgálatával, hiszen a lakástalanok, a hajléktalanok képezik lakhatás szempontjából a legkirekesztettebb társadalmi csoportokat. Emellett olyan területeket is érintett, mint hogy hogyan osztályozhatók a lakáshelyzetek, hogy célszerű lenne vizsgálni, hogy vannak-e egyáltalán lakhatási lehetőségek a legszegényebbek számára, hozzáférnek-e a rászorulóknak ezekhez a lakásokhoz, megfizethetők-e ezek a lakások.

A konferenciát Harcsa István a KSH Társadalomstatisztikai főosztályának vezetője zárta le. A konferencián elhangzott előadások 2004 tavaszán jelennek meg egy konferencia kötet formájában.

Irodalom

Littlewood, P.–Herkommer, S. (1999): Identifying Social Exclusion. Some problems of meaning. In Littlewood, P.–Glorieux, I.–Herkommer, S.–Jönsson, I. eds.: *Social Exclusion in Europe: Problems and paradigms*. USA–Singapore–Sydney: Ashgate–Aldershot–Brookfield.